

господарювання / В.В. Божкова, Л.Ю. Сагер // Механізм регулювання економіки. – 2010. - №1. - С.145-153.

6. *Ярова І.Є.* Соціальна відповідальність в системі управління раціональним природокористуванням: еколого-економічні аспекти / І.Є. Ярова // Сталій розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: [монографія] / за наук. ред. д.е.н., проф. Є.В. Хлобистова. – Сімферополь: ПП «Підприємство Фенікс», 2010. – С.366 – 378.

7. *Мишенин Е.В.* Механизм экономической ответственности в сфере природопользования / Е.В. Мишенин // Вісник Сумського державного університету. Серія: Економіка. – 2001. - №6 (27). - 7 (28). – С.15-26.

8. *Пахомова Н.В.* Социально-экологическая ответственность и конкурентоспособность бизнеса: возможен ли синергетический эффект [Електронний ресурс] / Н.В. Пахомова, Г.Б. Малышков // Проблемы современной экономики. – №4 (28). – Режим доступу: [file:///C:/Documents and Settings/user/Рабочий стол/Журнал проблемы современной экономики](file:///C:/Documents%20and%20Settings/user/Рабочий%20стол/Журнал%20проблемы%20современной%20экономики).

9. *Мишенин Е.В.* Институт экономико-правовой ответственности в управлении природопользованием / Е.В. Мишенин, Р.П. Косодий // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. - 2005. - Вип. 89-1. - С.47-53.

10. *Коробейников М.А.* Механизм экономической ответственности / М.А. Коробейников. - М.: Мысль, 1989. – 271 с.

1.3. Роль та місце фермерських господарств в структурі товарного виробництва АПК*

У процесі переходу України до ринкової економіки було створено сприятливі умови для функціонування нових організаційних форм підприємницької діяльності в сільському господарстві.

Малі сільськогосподарські виробники (фермерські та особисті селянські господарства), які сьогодні створюють близько 45 відсотків валового сільськогосподарського продукту й істотно впливають на якість життя у сільській місцевості та забезпечення

* Автори: Лозинська І.В., Павленко А.О.

внутрішньої продовольчої безпеки, отримують економічні, організаційні та соціальні заходи підтримки, які дозволять прискорити процес трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства. Вони стануть повноправними учасниками ринків матеріальних, фінансових ресурсів та сільськогосподарської продукції, також отримують соціальний захист. Це підвищить рівень доходів сільських родин та збільшення нарошування працемісткої продукції [1].

У процесі ринкових перетворень в економіці України аграрний сектор поповнився значною кількістю агроформувань різних типів господарювання. Серед них вагоме місце сьогодні посідають аграрні господарства сімейного типу, найпростішою формою яких є особисті селянські господарства (ОСГ).

У сучасних умовах ОСГ є структурним елементом агропромислового комплексу України і відіграють важливу роль у виробництві сільськогосподарської продукції. Вони залишаються стабілізуючою ланкою господарювання, яка компенсує зниження обсягів виробництва продукції сільського господарства на окремих аграрних підприємствах, забезпечує продовольчі потреби населення і формує грошові доходи селян. Нині ОСГ виробляють 54 % валової продукції сільського господарства (за результатами 2015р.), обробляють близько 15 % усіх сільськогосподарських угідь, у них зайнято близько 40 % сільського населення. За даними статистичної звітності, у 2015 р. особисті селянські господарства виробили понад 90 % вирощеної у країні картоплі, 86 % овочів, майже 80 % молока, більше 75 % яловичини і близько 60 % свинини [2].

Відносини, пов'язані з веденням таких господарств, регулюються Конституцією України, Земельним кодексом України, Цивільним кодексом України, Законом України «Про особисте селянське господарство» та іншими нормативно-правовими актами.

Профільний закон визначає особисте селянське господарство як господарську діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і надання послуг з використанням

майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Проте ця форма сімейних аграрних господарств не є перспективною в майбутньому, оскільки носить переважно натуральний характер виробництва. До основних її недоліків можна віднести також переважаючу важку ручну працю й невеликі земельні наділи цих господарств.

Крім того, особисті селянські господарства не є повноправними учасниками аграрного ринку. Вони є фізичними особами. Це зумовлює проблеми з податком на додану вартість, з податком на доходи фізичних осіб. Не будучи повноправними учасниками аграрного ринку, не маючи статусу виробника сільськогосподарської продукції, вони мають складніше й більше податкове навантаження та залишаються без соціального захисту. Також особисті селянські господарства мають проблеми з виходом на ринок, оскільки немає можливості укласти з ними повноцінні договори [3].

У Європі на сьогодні важко знайти виробників сільськогосподарської продукції, які не мають юридичного статусу, не є юридичними особами і дії яких чітко не регламентовані на законодавчому рівні.

Сільське господарство України функціонує в умовах багатукладності, що передбачає можливість реалізації підприємницької ініціативи різними організаційними формами виробників сільськогосподарської продукції. Вітчизняне законодавство та органи статистики виділяють наступні види сільськогосподарських товаровиробників:

- сільськогосподарські підприємства – економічно самостійні господарські ланки з правом юридичної особи, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції з метою її реалізації та діють на засадах підприємництва, передбачених Господарським кодексом України;

- господарства населення (особисті селянські господарства, домогосподарства) – сукупність осіб (або одна особа), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство, мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо та здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської

продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які проводять свою діяльність у галузі сільського господарства [1];

- фермерські господарства – форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства [2].

Така організаційно-правова форма здійснення підприємницької діяльності з особливим статусом, як фермерське господарство, зумовлена аграрною специфікою економіки України. У свою чергу фермерське господарство має всі ознаки, властиві суб'єкту господарського права.

Першою ознакою є наявність певної організаційно-правової форми, в якій здійснюється господарська діяльність. Організаційно-правова форма — це передбачена правом організаційна структура, в якій діє суб'єкт господарського права.

Другою ознакою є наявність юридично відокремленого і закріпленого майна в певній правовій формі, елементами якої є установчі документи (установчий договір, статут, рішення власника про створення) фермерського господарства, самостійний баланс, який відображує вартість майна в цілому, розрахунковий та інші рахунки в банках.

Третьою ознакою є правосуб'єктність (правоздатність та дієздатність), тобто заснована на законі можливість мати цивільні права та обов'язки, набувати і здійснювати їх через свої органи.

Фермерське господарство — одна з перспективних організаційно-правових форм ведення сільського господарства, яка сприяє самостійності й зацікавленості виробника в кінцевих результатах роботи. Існування фермерства в Україні пов'язане передусім із виникненням інституту приватної власності на землю, а відповідно — зі зміною юридичної природи майнових відносин на селі. Тобто воно стосується найважливіших положень аграрної реформи в Україні й формує нового та перспективного суб'єкта аграрно-правових відносин.

Зважаючи на те, що фермерські господарства відповідно до Господарського кодексу України належать до суб'єктів мікропідприємництва [1], а також на те, що господарства населення

засновані на праці осіб, що ведуть спільне господарство для задоволення передусім власних потреб, і які в цілому не є великими товаровиробниками, ці два види сільськогосподарських товаровиробників можна вважати дрібнотоварними.

Світовий досвід показує, що основу аграрного сектору країн з розвинутою ринковою економікою становлять сімейні ферми. Фермерське господарство – це ринково орієнтована підприємницька структура, яка має досить великі земельні наділи для виготовлення товарної сільськогосподарської продукції, може займатися її переробленням і реалізацією. Результати дослідження, проведеного в 93 країнах світу, говорять про те, що з понад 570 млн ферм більше 500 млн належать саме сім'ям. На сімейні ферми припадає не менше 56 % виробленої сільгосппродукції. Такі господарства обробляють значну частку сільгоспземель у світі: 83 % – у Північній і Центральній Америці, 68 % – у Європі, 85 % – в Азії, 62 % – в Африці. І тільки у Південній Америці ця частка становить 18 % [5].

За інформацією Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), у Бразилії сімейні фермерські господарства обробляють менше ніж 25 % усіх сільськогосподарських земель, але до того ж виробляють близько 40 % основних сільгоспкультур. У США сімейні фермерські господарства обробляють 78 % сільгоспугідь країни, виробляючи 84 % усієї сільгосппродукції на суму 230 млрд дол. Крім того, саме у фермерських господарствах зосереджено найбільшу кількість робочих місць в аграрному секторі.

«В Україні триває пошук стійких систем ведення сільського господарства, які можуть задовольнити світові потреби в продовольстві у майбутньому. І ніщо не стоїть так близько до парадигми сталого виробництва продовольства, як сімейні фермерські господарства», – підкреслив генеральний директор FAO Ж. Граціану да Сілва на конференції FAO ООН по Європі та Центральній Азії [5]. З урахуванням цього, керівництво ООН і FAO звернулося до урядів усіх країн з проханням підвищити підтримку таким господарствам.

З метою підкреслення важливої ролі малого бізнесу на селі, зокрема сімейних фермерських господарств у розв'язанні продовольчої проблеми й забезпеченні сталого розвитку

територіальних громад, 2014 рік був проголошений ООН роком сімейних фермерських господарств [2].

Для України це питання теж дуже важливе, адже стосується величезної категорії виробників сільськогосподарської продукції. Йдеться про 4 млн господарств (за іншими оцінками – 4,5 млн), які позиціонуються як особисті селянські. Це, як кажуть закордонні експерти, справжній «український феномен» [3].

Нині в Україні процес створення сімейних ферм поступово набирає обертів, у багатьох випадках завдяки експертній і технічній допомозі представництв держав-лідерів у цій галузі: Франції, Канади, США.

Якщо ми прагнемо розвивати й модернізувати сільськогосподарське виробництво, запроваджувати стандарти ЄС, то всі виробники сільськогосподарської продукції повинні мати єдине законодавче поле для організації своєї діяльності і працювати в рівних податкових умовах, вважають вітчизняні експерти та фахівці в сільському господарстві.

Отже, особисті селянські господарства мають поступово змінювати статус фізичних осіб і реєструватися як юридичні особи. Де-факто більшість із них і сьогодні вже є сімейними фермерськими господарствами. Працюють на двох, а інколи й більше гектарах землі (коли відбувається приєднання паїв), мають із десятків корів, працюють всією родиною. Але де-юре вони залишаються особистими селянськими господарствами, отже, користуються іншою системою оподаткування, мають організаційні та фінансові проблеми при збуті продукції переробним та іншим підприємствам, які є юридичними особами.

Трансформація ОСГ має бути добровільною і здійснюватися через стимулюючий вплив засобів державної підтримки як прямої, так і непрямої. Такими механізмами можуть бути, зокрема, формування засад функціонування сімейних фермерських господарств; розробка пільгової системи страхування, що вирішить не тільки проблему належного пенсійного забезпечення, а й забезпечить соціальний захист у випадку тимчасової непрацездатності; формування готовності і здатності селян до самостійного господарювання шляхом підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства, здатних здійснювати виробництво на сімейних засадах.

Держава не може залишатися осторонь цієї багатомільйонної категорії виробників і має забезпечити підняття їхнього правового, податкового, соціального статусу на рівень, не нижчий за інші категорії сільськогосподарських товаровиробників.

Наприкінці 2016 року було прийнято зміни до Закону України «Про фермерські господарства», згідно з якими було посилено стратегічні й тактичні кроки щодо створення рамкових умов для їх швидкої інтеграції в організований ринок та пришвидшеного розвитку. А саме, було легалізовано невеликі фермерські господарства сімейного типу. Відповідно до внесених змін до Закону України «Про фермерські господарства», сімейне фермерське господарство може створюватися і вестися виключно членами сім'ї, які спільно проживають на землі, на якій і ведуть господарство. При цьому сімейне фермерське господарство має право залучати найманих робітників виключно для виконання сезонних і специфічних робіт. Після реєстрації сімейні фермери отримують право продавати свою продукцію і на продовольчих ринках, і великим агрохолдингам.

Це особливо важливо з огляду на підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Адже для того щоб українська агрокомпанія мала право постачати свою продукцію на ринки Євросоюзу, поставка сировини (а нині практично всю сировину великі агрохолдинги закупають у селянських господарствах) повинна бути сертифікована і перебувати у правовому полі.

Таке перетворення особистих господарств у фермерські з набуттям статусу “юридичної особи – виробника сільськогосподарської продукції” повинне забезпечити одноосібникам повноцінну участь в аграрному ринку і стимулюватиме створення на основі малих господарств життєздатної системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. На думку голови департаменту, новий закон сприятиме посиленню соціального та економічного захисту членів сімейних фермерських господарств і підвищенню їхніх доходів. Одночасно також полегшить селянським господарствам доступ до чинних програм бюджетної підтримки аграрного сектору.

Сьогодні назріла нагальна потреба в розробці інструментів щодо заохочення трансформації сімейних господарств у господарства товарного спрямування, як це практикується у країнах Центральної і Східної Європи.

Для вдосконалення правового регулювання діяльності фермерських господарств в Українській державі необхідним є аналіз розвитку фермерства в інших країнах і врахування позитивного досвіду законодавчого забезпечення фермерських відносин.

У країнах Європейського Союзу сімейна форма ведення сільського господарства має особливе значення. Саме в таких господарствах працюють професійні виробники сільськогосподарської продукції. Так, у Законі Франції «Про орієнтацію сільського господарства» від 04.07.1980 р. сформульовані основні напрями аграрної політики держави; особливо наголошується на стимулюванні розвитку сімейних господарств, які вважаються основою сільськогосподарського виробництва в країні.

Аграрний сектор економіки США історично асоціюється зі становленням і функціонуванням у ньому фермерського укладу. Успіхам сільського господарства США значною мірою сприяє те, що фермера вважають опорою суспільства. Аграрне законодавство дає фермерові-власнику широкий діапазон державного захисту його прав і одночасно повну свободу дій.

Доцільно скористатися досвідом зарубіжних країн щодо застосування економічних важелів державної підтримки аграрного виробництва. Практика довела, що найбільш дієвими напрямками державної підтримки сільгоспвиробників у провідних країнах світу є вдосконалення механізму ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, надання державних субсидій фермерам, використання пільгового кредитування й пільгового оподаткування сільгоспвиробників, розробка й виконання національних і галузевих програм розвитку сільського господарства, виважена зовнішньоторговельна політика.

Наприклад, у США застосовують специфічні методи ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Тут використовуються так звані «ціни підтримки», які поділяються на два види: цільові ціни й закладні ціни. Цільові ціни розглядають як ціни гарантовані. Вони мають відшкодувати фермерам на середньому рівні витрати самофінансування й давати можливість отримати середній прибуток і розрахункову ренту. Якщо ринкові ціни не забезпечать сільгоспвиробникам цих параметрів функціонування виробництва, то вони матимуть відповідну

компенсацію від держави. Закладні ціни використовуються в разі здачі фермерами своєї продукції в заставу товарно-кредитній корпорації. Якщо ринкові ціни будуть вищі за закладні, фермери можуть викупити свою продукцію за закладними цінами й компенсувати при цьому витрати на зберігання продукції. Таким чином держава гарантує сільгоспвиробникам збут продукції і певний рівень доходу від її виробництва.

Усталеною формою фінансової підтримки виробників сільськогосподарської продукції в розвинутих країнах світу є державне субсидування. Так, у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (34 країни світу) державні субсидії становлять 34 % від загального доходу фермерів. Рівень державних субсидій у відсотках до вартості виробленої сільськогосподарської продукції в останні роки становив: у Швейцарії – 73 %, Норвегії – 70 %, Японії – 63 %, країнах ЄС – 45 % (для порівняння: в Україні цей показник становить 4,3 %).

Слід зазначити, що державні субсидії сільгоспвиробникам у цих країнах, як правило, надаються не з метою нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а заради підтримки доходів фермерів на відповідному рівні, розвитку інфраструктури, дотримання екологічних вимог, збереження родючості ґрунтів тощо. У країнах ЄС до 25 % субсидій можуть бути спрямовані на впровадження новітніх технологій, гарантування безпечності продуктів харчування, соціальний розвиток сільських територій. У США державні кошти теж активно використовуються на наукові дослідження у сфері аграрного виробництва [6].

У провідних країнах світу держава активно підтримує кредитні установи, які надають кредити сільгоспвиробникам, і співпрацює з ними. Форми кредитування дуже різноманітні й надання кредитів здійснюється диференційованими фінансовими установами.

Наприклад, у Німеччині функціонують Сільськогосподарський рентний банк, Німецький посилковий та іпотечний банк, Союз німецьких народних банків, створений сільськогосподарськими підприємствами, розгалужена мережа ощадних кас, приватні іпотечні банки. Діяльність цих кредитних установ контролює держава. Так, статут Сільськогосподарського рентного банку ухвалюється урядом. Цей банк пропонує пільгові кредити фермерам, що беруть

участь у виконанні спеціальних програм: «Молоді фермери», «Сільське господарство», «Оновлення села» тощо.

У Франції провідним банком, що надає кредити сільськогосподарським виробникам, є «Креді Агріколь». Пільгові кредити банк надає, використовуючи принцип боніфікації – відшкодування державою різниці між договірною процентною ставкою і пільговою процентною ставкою для фермерів.

У більшості країн Заходу переважає прогресивна система оподаткування, за якої основна маса фермерів належить до пільгової категорії платників. Тому частка податків, які сплачують фермери, у загальному обсязі їхніх витрат незначна (у межах від 2,5 до 6 %).

Таким чином, розвинуті держави використовують різні заходи державної підтримки галузі. Тому необхідно врахувати досвід цих держав і визначити оптимальні програми для ефективного розвитку фермерства в Україні.

В Україні дрібнотоварне виробництво виконує значну соціально-економічну функцію – забезпечує зайнятість сільського населення. Внаслідок активного розвитку агрохолдингових структур, які орієнтовані на виробництво нетрудомістких сільськогосподарських культур, відбуваються скорочення чисельності зайнятих у сільськогосподарських підприємствах (за даними Державної служби статистики, за 2010-2015 рр. середня кількість працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві у сільськогосподарських підприємствах, скоротилась на 31632 особи з 590198 до 558566 осіб) та перехід селян із сфери колективного господарства в господарства населення, які з підсобного господарства перетворюються на основну сферу зайнятості сільського населення.

Водночас, така зміна сучасного стану дрібнотоварного виробництва містить загрози стабільному соціально-економічному розвитку сільського господарства, насамперед, через існування недоліків державної політики щодо визначення перспектив діяльності дрібних товаровиробників, основні з яких полягають у наступному:

- невизнання особистих селянських господарств населення як економічних суб'єктів, що унеможливує їх ідентифікацію як виробників товарної продукції, а отже і одержання окремих видів державної підтримки. Особисті селянські господарства населення

не є юридичними особами, а отже і не є суб'єктами підприємництва, які повинні проходити процедури державної реєстрації. У такому вигляді вони не можуть вважатися виробниками товарної продукції, оскільки не забезпечують встановлені законодавством вимоги щодо сертифікованого виробництва сільськогосподарської продукції. Наприклад, для задоволення власних потреб у споживанні молочної продукції сім'ї достатньо утримувати одну-дві корови, реєстрація яких, а отже і фіто-санітарний нагляд, здійснюються за бажанням селян (на відміну від обов'язковості такого нагляду при веденні товарного виробництва). При цьому господарства населення не можуть розраховувати на державну підтримку за окремими напрямками, адже для одержання державної допомоги у вигляді часткового відшкодування витрат на закупівлю установки індивідуального доїння вони повинні утримувати у своєму господарстві не менше трьох ідентифікованих та зареєстрованих корів. Але за підсумками 2012 р. лише 5,1 % домогосподарств утримували 3 і більше голови ВРХ [3];

- недосконалість програм державної підтримки господарств населення. Так, запроваджена у 2012 р. Міністерством аграрної політики та продовольства України дотація господарствам населення за утримання та збереження молодняка великої рогатої худоби спрямовується передусім на нарощування поголів'я ВРХ, а не на підвищення ефективності тваринництва. Якщо у 2011-2013 рр. поголів'я великої рогатої худоби у господарствах населення зросло на 6,2 % (з 2915,2 тис. гол. до 3096,5 тис. гол.), то виробництво молока всіх видів – лише на 0,8 % (з 8840,1 тис. тонн до 8907,3 тис. тонн); у 2014-2015 роках позитивної тенденції вже не спостерігалось: поголів'я ВРХ скоротилось на 2,3%, а виробництво молока – на 3,1%.

Тобто даний вид державної підтримки господарств населення виконує більше соціальну функцію, сприяючи передусім підтримці сільської сім'ї, а не економічну, яка повинна забезпечувати підвищення ефективності виробництва тваринницької продукції;

- недосконалість державної політики у питанні персоналізації зайнятості та соціального забезпечення членів особистих селянських господарств. Статтею 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» передбачено, що члени

ОСГ є особами, які належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною, а статтею 7 визначено їхнє право на отримання в установленому законом порядку трудової пенсії, а також інших видів соціальної державної допомоги та субсидій. Водночас, ст. 9 цього Закону визначає, що члени особистих селянських господарств беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах, а сплату внесків (на добровільній чи обов'язковій основі) до державного пенсійного фонду взагалі не передбачено. Таким чином, члени особистого селянського господарства при досягненні пенсійного віку та при відсутності добровільної сплати внесків до недержавного пенсійного фонду можуть розраховувати лише на мінімальну пенсію.

Крім того, для набуття статусу безробітного та отримання допомоги по безробіттю члену особистого селянського господарства відповідно до Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу [2], необхідно надати територіальному органу Державної служби зайнятості довідку про припинення ведення особистого селянського господарства або вихід з такого господарства, видану сільською, селищною або міською радою за місцезнаходженням земельної ділянки;

- недосконалість системи контролю якості сільськогосподарської продукції, виробленої у господарствах населення та фермерських господарствах. Господарства населення та фермерські господарства переважним чином збувають свою продукцію на місцевих ярмарках та ринках або «з рук» (лабораторний нагляд за товарами, що на них реалізуються, є недосконалим або взагалі не проводиться), що може нести загрозу здоров'ю населення через низьку її якість.

Крім того, господарства населення використовують різні технології при вирощуванні рослинницької продукції «для себе» (спрямовані насамперед на досягнення якісних показників за рахунок оптимального внесення мінеральних та органічних добрив, мінімального обробітку рослин інсектицидами та використання ручної праці при боротьбі з бур'янами) і «на продаж» (переслідуються цілі збільшення кількісного виходу продукції за рахунок внесення значної кількості мінеральних добрив, активного використання гербіцидів та інсектицидів);

- зниження державної підтримки фермерських господарств та кооперативів.

Відповідно до Порядку використання коштів державного бюджету для надання фінансової підтримки фермерським господарствам [1], фінансова підтримка надається на конкурсних засадах: новоствореним та діючим фермерським господарствам для організації фермерського господарства, придбання техніки, обладнання, оновлення обігових коштів, виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції виробничих і невиробничих приміщень, у т.ч. житлових (загальною площею не більш як 125 м²), для закладення багаторічних насаджень, розвитку кредитної та обслуговуючої кооперації, у т.ч. для сплати пайових внесків до пайових фондів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом з членами особистих селянських господарств, зрошення та меліорації земель.

Для цього у спеціальному фонді державного бюджету України виділено бюджетну програму КПКВК «Надання кредитів фермерським господарствам». У 2011 р. бюджетні витрати на цю програму були затверджені у розмірі 28 млн грн (стільки ж асигнувань надійшло на рахунки Мінагрополітики і ним було перераховано отримувачам коштів), у 2012р. – 27,8 (також у повному обсязі кошти надійшли Міністерству і були перераховані отримувачам), у 2013 р. – 27,9 млн грн (Міністерству надійшло 23,3 млн грн, 100 % яких перераховано отримувачам), у 2014 – 13,7 млн.грн, а за 2015 рік – 11,6 млн грн лише було перераховано фермерам в якості коштів державної підтримки.

Крім того, якщо у 2011-2014 рр. у державному бюджеті окремо виділялась програма КПКВК «Державна підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів», на яку спрямовувалося в середньому 5-7 млн грн, то у держбюджетах на наступні роки така програма була відсутня.

Отже, на нашу думку, державна політика щодо стимулювання розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва в Україні повинна ґрунтуватися насамперед на вирішенні питання подальшого функціонування господарств населення. Важливу роль у цьому має відігравати визнання сімейного типу господарювання (передусім у вигляді фермерського господарства) невід'ємною складовою перспективної моделі

вітчизняного аграрного сектору [4]. При цьому заходи державної підтримки мають спрямовуватися на посилення організаційно-економічної допомоги у створенні та функціонуванні фермерських господарств сімейного типу з подальшим їх об'єднанням в сільськогосподарські кооперативи (за схемою господарства населення → фермерські господарства сімейного типу → сільськогосподарські кооперативи). З цією метою необхідно здійснити наступні першочергові заходи.

1. Кабінету Міністрів України, Міністерству аграрної політики та продовольства України, Державній службі України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва забезпечити особистим селянським господарствам, які виявили бажання здійснити трансформацію у фермерське господарство сімейного типу, можливість реєстрації такого господарства за принципом «єдиного вікна».

2. Кабінету Міністрів України, Міністерству аграрної політики та продовольства України, Міністерству фінансів України внести зміни до податкового законодавства України в частині звільнення фермерських господарств від сплати податків (за винятком земельного податку і збору на обов'язкове державне пенсійне страхування), у випадку, якщо їхній річний дохід не перевищує суму, еквівалентну 100 тис. євро [3], визначену за середньорічним курсом НБУ;

3. Кабінету Міністрів України, Міністерству аграрної політики та продовольства України при підтримці дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва стимулювати нарощування якісних показників виробництва замість кількісних. З цією метою переорієнтувати фінансову допомогу у вигляді дотації господарствам населення за утримання та збереження молодняка великої рогатої худоби на збільшення видатків за бюджетним напрямом «Надання кредитів фермерським господарствам».

4. Міністерству аграрної політики та продовольства України:

- розробити програму інформаційно-просвітнього характеру з постійним висвітленням у засобах масової інформації на загальнодержавному та місцевому рівнях щодо особливостей і переваг трансформування особистих селянських господарств у фермерські господарства сімейного типу;

- сприяти відродженню кооперативного руху на селі шляхом підвищення рівня обізнаності голів сільських та селищних рад,

сільського населення в питаннях організації та діяльності сільськогосподарських кооперативів, реалізації заходів державної підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації.

5. Міністерству аграрної політики та продовольства України спільно з обласними та районними державними адміністраціями, установами Національної академії аграрних наук та Сільськогосподарською дорадчою службою запровадити на постійній основі проведення тренінгів, семінарів та курсів для керівників і працівників сільськогосподарських підприємств, фермерів, селян задля підвищення їхніх кваліфікаційних знань про сільськогосподарську кооперацію, зміни нормативно-правового поля, що регулює їхню діяльність, особливості ведення бухгалтерського обліку, оподаткування кооперативу та його членів, механізми державної підтримки тощо.

Безумовно, досвід розвитку правового регулювання фермерства в зарубіжних країнах заслуговує на увагу в процесі перспективного розвитку фермерських відносин в Україні. Україна нині перебуває у складній політичній і соціально-економічній ситуації. Продовольча безпека країни викликає серйозні побоювання з боку експертів і аналітиків. Проблеми з паливно-енергетичною системою і нестабільність внутрішніх ринків неминуче ведуть до продовольчих проблем усередині країни. Проте Україна, як аграрна країна, має істотні ресурси для виробництва і продажу на європейських і азійських ринках продуктів харчування, що забезпечує позитивні прогнози на майбутнє.

Оцінюючи розвиток сучасних селянських (фермерських) господарств можна зробити висновок, що в майбутньому вони зможуть стати вагомим чинником сільськогосподарського виробництва в Україні. За умови відродження фермерських господарств українці можуть не тільки підвищити свою продовольчу безпеку, а й стати найбільшими постачальниками своєї продукції на зарубіжні ринки, оскільки ця продукція має високий експортний потенціал.

Уряд повинен створювати сприятливі умови для їхньої діяльності, а сам фермер зобов'язаний дотримуватися принципу отримання прибутку при збереженні й нарощуванні родючості ґрунтів, високої продуктивності земельних ресурсів, охорони земель від антропогенних і природних явищ.

Законодавчі зміни посилять соціальний та економічний захист членів сімейних фермерських господарств, підвищать готовність і здатність селян (особливо молодого й середнього покоління) до самостійного господарювання на сімейних засадах, створять на основі сімейних фермерських господарств більш життєздатні системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та сприятимуть підвищенню доходів сільських жителів-виробників за рахунок формування сприятливої ціни на власно вироблену продукцію. Крім того, це сприятиме доступності селянських господарств до чинних програм бюджетної підтримки аграрного сектору і спонукатиме до запровадження спеціально призначених для них нових програм.

Фермерські господарства стали активно розвиватися на початку 90-х років минулого століття. Якщо в 1990 році було зареєстровано лише 82 таких господарства, які в своєму користуванні мали 2 тис. га сільськогосподарських угідь, то п'ять років поспіль їх чисельність зросла до 34,8 тисяч, а угіддя в їх використанні збільшилися до 786,4 тис. га. За підсумками 2015 року кількість зареєстрованих фермерських господарств в Україні становила 39,6 тис., що на чверть більше, ніж роком раніше. У користуванні фермерів перебувало 4,4 млн га сільськогосподарських угідь, що більше порівняно з попереднім роком на 8 %, або майже 13% від загальної площі сільськогосподарських угідь.

Концепція державного статистичного спостереження щодо господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві передбачає єдині підходи щодо системи показників (їх змісту, визначень), одиниць спостереження, генеральної та вибіркової сукупності, звітного періоду та періодичності обстеження, географічного охоплення методів збору та обробки даних, оцінювання показників, політики перегляду даних у випадку зміни методології.

До 2011 року включно державне статистичне спостереження щодо господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві охоплювало тільки фермерські господарства, які були активними в сільськогосподарській діяльності.

Починаючи зі звіту за 2012 рік, окрім фермерських господарств, обстежуються малі підприємства – підприємства, які

відповідають статистичним критеріям для малих сільськогосподарських підприємств, установлених Методологічними положеннями, а саме підприємства, розмір яких менше порогових значень таких статистичних критеріїв:

- площа сільськогосподарських угідь – 200 гектарів;
- чисельність великої рогатої худоби – 50 голів;
- чисельність свиней – 50 голів;
- чисельність овець або кіз – 50 голів;
- чисельність птиці – 500 голів;
- кількість працюючих у сільському господарстві – 20 осіб;
- чистий дохід (виручка) від реалізації продукції, робіт, послуг сільського господарства – 150 тис.грн.

За увесь період розвитку фермерства в Україні їх найбільша чисельність була зафіксована у 2007 році, проте за обсягами користування сільськогосподарськими угіддями того періоду поступалася показнику 2014 року. Чисельність найманих працівників у таких господарствах минулого року становила 57,2 тис. осіб. При цьому середня площа сільськогосподарських угідь одного фермерського господарства становить 146,5 га; площа ріллі — 141,4 га. У середньому на 1 господарство припадало 2,9 працівників, в тому числі 1,8 найманих.

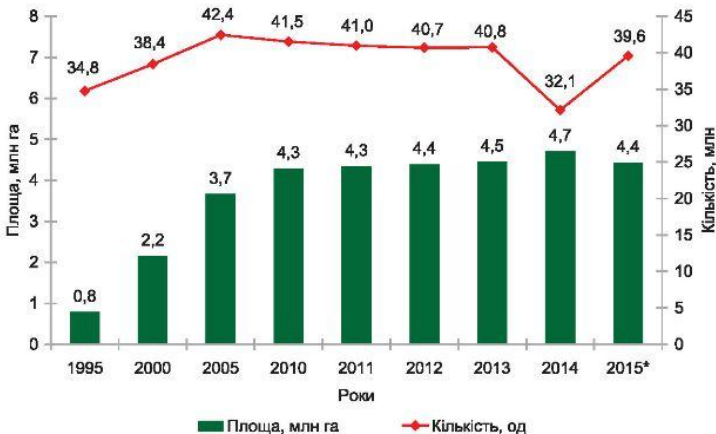

Рис.1 - Динаміка кількості фермерських господарств в Україні

*Джерело: Держстат України, 2015 рік *дані 2015 року станом на 1 липня*

Разом з тим, станом на 1 січня 2016 року найбільше фермерських господарств зареєстровано в Одеській (5,1 тис.), Миколаївській (3,8 тис.), Дніпропетровській (3,3 тис.) областях. Більші порівняно з іншими регіонами площі користування сільськогосподарських угідь у фермерів знаходяться у Дніпропетровській (452 тис. га), Одеській (429 тис. га) та Кіровоградській (415 тис. га) областях.

По більшій частині країни у період 2014 - 2015 року кількість господарств зменшувалася, проте десять регіонів та Київ таки зуміли наростити кількість фермерських господарств. Серед таких областей Дніпропетровська, Львівська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська. Найістотніше побільшало господарств на Полтавщині там за рік додалось 92 господарства, нині їх кількість 1941 одиниць, площі земель зросли з 223,2 тис. га до 232 тис. га. На Харківщині кількість фермерських господарств зроста з 1195 до 1264, а площі земель скоротилися з 266,6 тис. га до 252,4 тис. га тощо [Держкомстат].

Що стосується Сумської області, то динаміка кількості фермерських господарств виглядає наступним чином (рисунок 2).

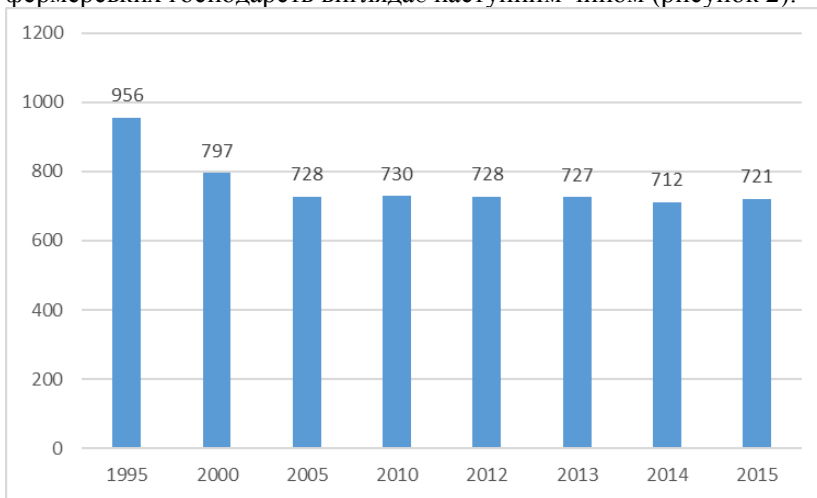

Рис.2 – Динаміка чисельності фермерських господарств в Сумській області

У 2015 році продовжувалася тенденція до збільшення чисельності фермерських господарств не лише в Сумській області, а й в усій країні. Станом на 1 липня 2015 року за даними реєстру Державної служби статистики України, чисельність зареєстрованих господарств становила 39,5 тисяч. При цьому розміри використання угідь зменшилися. На середину поточного року в користуванні таких господарств знаходилося 4,4 млн га сільськогосподарських угідь.

Основою функціонування фермерських господарств є земельні угіддя, площі яких неоднаково розподілені між ними. Тому в матеріалах статистичної звітності прийнято таку градацію фермерських господарств за розмірами земельних площ:

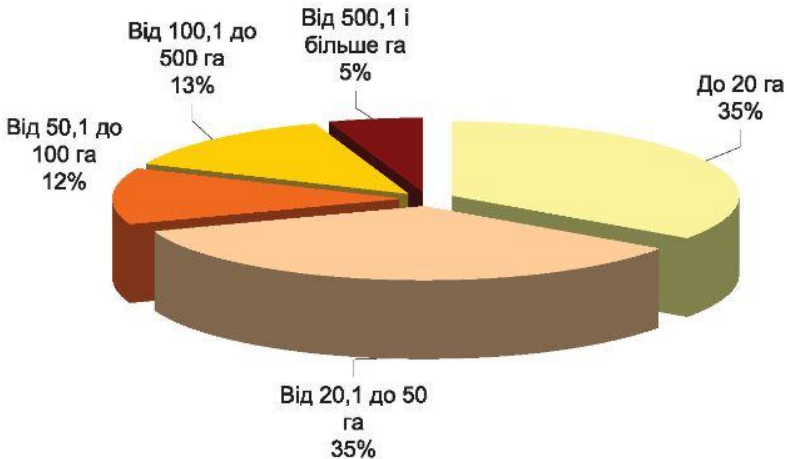

Рис.3 - Структура фермерських господарств за розмірами землекористування в Україні у 2015 році

Джерело: Держстат України, 2015 рік

Така градація фермерських господарств реально відображає їх становлення і розвиток наприкінці ХХ століття та об'єктивно характеризує здійснення ними діяльності на початку ХХІ століття. Рациональні розміри фермерських господарств були розроблені в першій половині 90-х років минулого століття, тобто у період виникнення і становлення фермерства в Україні. Хоча на початкових стадіях розвитку цих господарств і спостерігалася тенденція, яка могла б забезпечити досягнення передбачених

розмірів площ земельних угідь в майбутньому, однак з часом ця закономірність була порушена. Це в кінцевому підсумку спричинило не реалізацію наміченого у повному об'ємі на початку XXI столітті.

Так за даними 2015 року із 4391,9 тис. га які нині знаходяться у користуванні зареєстрованих господарств 4263,6 тис га це рілля. У середньому на одне господарство припадає 113 га з яких 109,7 рілля [9]. Так, наприклад, у США чисельність фермерських господарств – 2,2 млн. Вони володіють 89% всіх земель. Середній розмір ділянки – 168 га. У Німеччині сільське господарство більш ніж на 90% складається з сімейних ферм. Їх число – 300 тис. Середній розмір – 49 га. У Фінляндії сільське господарство практично на всі 100% – фермерське. Там 60 тис. сімейних ферм із середнім розміром землі – 38 га. Характерною рисою французьких господарств є невеликі розміри в 10-50 га. Великобританія – фермерська країна. Близько 2/3 сільгоспугідь знаходяться в руках фермерів. Їх налічується в країні близько 250 тисяч. В середньому в розпорядженні одного фермера є земельна ділянка розміром в 70 гектарів. В Республіці Польща базою аграрної галузі є невеликі фермерські господарства, які обробляють по 7 га землі, 61% площі країни покривають 135,996 фермерських і скотарських господарств [8].

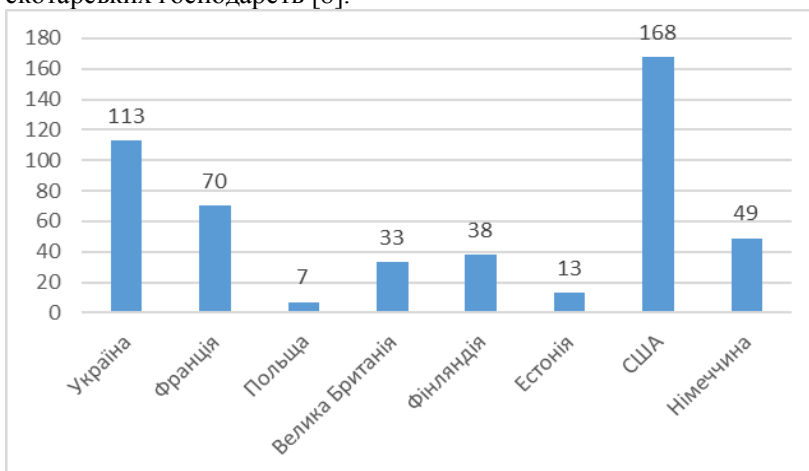

Рис.4 – Середні розміри фермерських господарств в Україні та світі, га
Джерело: [10]

Суттєві коливання у чисельності фермерських господарств та площами угідь в їх користуванні можуть залежати від чисельності підзвітних суб'єктів господарювання різним формам статистичної звітності, а також виходячи з інформації щодо тимчасово окупованої території Автономної республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції. За розміром сільськогосподарських угідь у розрахунку на одне господарство найбільшими є фермерські господарства Харківщини (197 га), Чернігівщини (176 га) та Сумщини (165 га).

Отже, на сьогоднішній день в Україні виробництвом сільськогосподарської продукції займається більше 52 000 суб'єктів господарювання, серед яких близько 40 000 – це фермерські господарства. Більш того, останні два роки кількість фермерських господарств навіть почала поступово зростати. Середня площа сільськогосподарських угідь одного фермерського господарства становить майже 150 га [7]. Для порівняння в сусідніх Польщі та Румунії середня площа земель фермерських господарств становить 11 га та 4 га відповідно (за інформації Faostat) [8].

На таких принципах формувалися фермерські господарства в незалежній Україні на початку дев'яностих років минулого століття. За існуючий період їх розвитку цілі та завдання їх діяльності змінювалися. Фермерські господарства мають різні напрями спеціалізації, проте більшість з них займається вирощуванням зернових та олійних культур.

За підсумками 2015 року фермерські господарства України виробили 7,7 млн т зерна та майже 3,3 млн т олійного насіння. Під цими культурами знаходяться основні площі земель фермерів. Якщо загальна площа сільськогосподарських угідь фермерських господарств становить 4,5 млн га, то під зерновими культурами знаходилося 2,2 млн га, олійними 1,5 млн га. Фермери також займаються вирощуванням цукрових буряків, картоплі, овочів, продовольчих баштанних культур, проте їх частка в структурі посівів фермерських господарств не перевищує 1 %.

Загалом по Україні ситуація в фермерських господарствах аналогічна. Лише 3 % фермерських господарств спеціалізується на виробництві продукції тваринництва. Так, за підсумками 2015 року у фермерських господарствах України нараховувалось великої рогатої худоби 103,7 тис. гол., в тому числі корів — 41,3 тис. гол, свиней — 250 тис. гол., птиці — 2,8 млн гол. За підсумками

господарювання у 2015 році фермери виробили молока 167 тис. т, м'яса (у забійній вазі) — 57 тис. т, яєць — 76 млн шт.

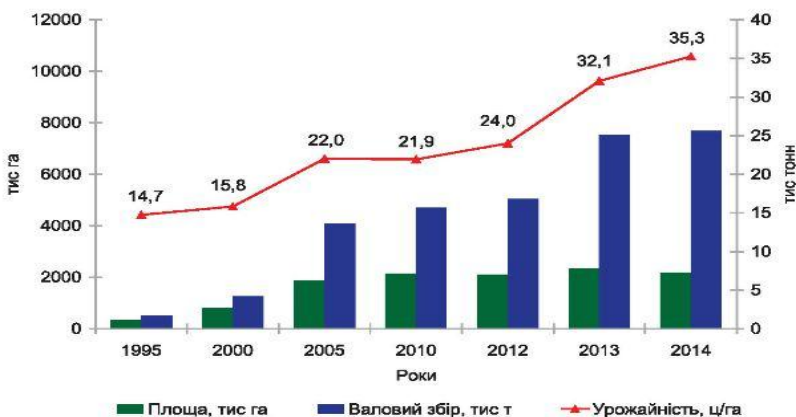

Рис. 5 - Динаміка виробництва зерна у фермерських господарствах України

Джерело: Держстат України, 2015 рік

Вся діяльність фермера націлена на одержання прибутку. Це є однією з основних і відмінних ознак цих господарств від особистих господарств населення. Ця характерна особливість функціонування фермерських господарств обумовлює необхідність використання такого показника при визначенні їх типу, як обсяг товарної продукції. У зарубіжній статистиці використовують саме такий підхід. Так, у США сільськогосподарською статистикою виділяють 5 груп ферм залежно від об'ємів реалізованої продукції в рік, тис. дол.:

1. Господарства сільських жителів – до 10;
2. Дрібні сімейні ферми – 10-40;
3. Сімейні ферми – 40-250;
4. Великі сімейні ферми – 250-500;
5. Супервеликі ферми – 500 і більше.

При дослідженні діяльності вітчизняних фермерських господарств зроблено спроби провести класифікацію цих господарств з врахуванням грошових надходжень від реалізації виробленої продукції. Методологічні підходи формування груп майже такі самі, як у США. Проте відмінні показники об'ємів

реалізованої продукції, які розраховані із врахуванням мінімального прожиткового мінімуму та сучасного стану виробництва сільськогосподарської продукції:

а) дрібні напівтоварні з обсягом товарної продукції до 5,1 тис. грн;

б) дрібні товарні ферми з обсягом продукції від 5,1 до 17,0 тис. грн;

в) середні господарства – від 17,0 до 51,0 тис. грн;

г) великі господарства – від 51,1 до 170,0 тис. грн;

д) дуже великі (крупні) господарства – понад 170 тис. грн.

На перший погляд ця класифікація є достатньо обґрунтованою. Проте аналіз грошових надходжень від реалізації сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами України показує, що в середньому на одне господарство припадало всього 44 567 грн, а найвищий цей показник – 1 745,9 тис.грн.

Отже, методика класифікації фермерських господарств за обсягами реалізованої продукції потребує удосконалення. Для рівня розвитку фермерства в Україні це надто занижені обсяги вартості товарної продукції. Недостатнє врахування реальної дійсності щодо розвитку наших вітчизняних фермерських господарств не сприяє проведенню об'єктивної оцінки їх функціонування, а також ускладнює можливість використання наукових розробок у виробничій діяльності фермерів.

Фермерські господарства України мають суттєвий вклад у загальнодержавне виробництво продукції сільського господарства. Частка виробництва фермерами зерна у валовому виробництві України становить 12%, соняшнику — 19%, ріпаку — 18%, сої — 16%, продукції тваринництва за видами — від 1 до 3 %. Таким чином, фермери відіграють значну роль у забезпеченні потреб внутрішнього ринку та формуванні експорту.

Дрібнотоварні виробники роблять суттєвий внесок у валове виробництво сільськогосподарської продукції. Так, із загальної вартості валової продукції сільського господарства, яка за підсумками 2012 р. становила 223254,8 млн грн, сукупний внесок господарств населення та фермерських господарств становив 124283,6 млн грн або 55,7 %, внесок сільськогосподарських підприємств – 98971,2 млн грн або 44,3 %.

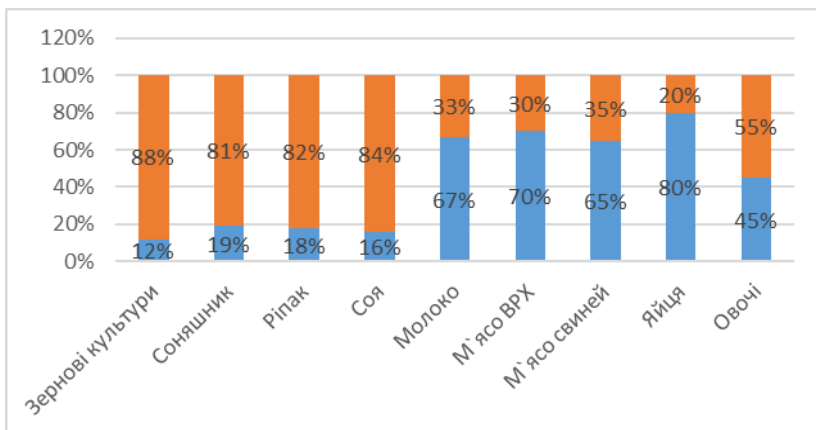

Рис.6 – Ваговий внесок фермерських господарств у валове виробництво сільськогосподарської продукції

Джерело: Держкомстат

Ресурсовіддача у дрібнотоварних сільгоспвиробників залежить, насамперед, від їхньої спеціалізації. Так, господарства населення, порівняно з сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами, найнефективніше використовують земельні ресурси, тоді як продуктивність праці у них значно нижча.

Господарствами населення за підсумками 2015 р. з розрахунку на 1 га сільгоспугідь було вироблено на 14,8 % продукції більше порівняно із загальним показником по господарствах, і у 2,2 разу більше порівняно з фермерськими господарствами.

Список літератури:

1. Макаренко П.М. Фермерські господарства України – до 20-річного ювілею / П.М. Макаренко, Л.Л. Мельник // Економіка АПК. – 2010. – № 7. – С. 16-24.

2. Малік М.Й. Фермерство в Україні – утопія чи шлях до розвитку /М.Й.Малік// Матеріали круглого столу на тему: «Сімейні ферми: стан та перспективи розвитку» (18 червня 2014 р.). - ННЦ «Інститут аграрної економіки», Київ. – 2014. – 311с.

3. Кропивко М. Підвищення доходів сільського населення шляхом розвитку малих сімейних ферм, об'єднаних в кооперативи / М. Кропивко // Матеріали науково-практичної конференції

«Економічна ефективність сімейних ферм – запорука розвитку аграрного сектору України» (19–20 червня 2014 р.), Дніпро. – 2014. – 434с.

4. Аналітика, консалтинг, новини АПК України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukragroconsult.com/>

5. Борейко В.І. Роль малого бізнесу в розвитку аграрного комплексу України / Борейко В.І. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Економіка» – 2015 – № 8 – С. 4-8

6. Вдовенко Л.О., Мараховська Т.М., Черненко О.С. Фінансове забезпечення діяльності малого і середнього бізнесу в аграрній сфері економіки / Вдовенко Л.О., Мараховська Т.М., Черненко О.С. // Економічний аналіз – 2015 – № 1 – С. 225-230

7. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

8. Мазан Т.В., Ткаченко В.П. Розвиток фермерських господарств України з урахуванням світового досвіду / Мазан Т.В., Ткаченко В.П. // АГРОСВІТ – 2015 – № 10 – С. 43-47

9. Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні / О.Маслак // «Агробізнес Сьогодні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyigektar/3999-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html>

10. *FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS STATISTICS DIVISION* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://faostat3.fao.org/home/>

1.4. Вплив сільськогосподарської кооперації на розвиток сільських територій *

Малі та середні виробники сільськогосподарської продукції в Україні виробляють більшу частину фруктів, овочів, молока, м'яса. Однак обмеженість власних ресурсів не дає можливості кожному з них поодиноці застосовувати сучасні технології виробництва, зберігання та переробки продукції, пропонувати на ринок гуртові партії виробленої ними продукції. Як наслідок,

* Автори: Славкова О.П., Калачевська Л.І.